

T. Maas-Ewerd, H. Rennings, H. Reifenberg i R. Berger. Opracowania te dotyczą m. in. sensu święta, udziału w nim poszczególnych ludzi czy wartości, jakie z niego wypływają. Te ogólne uwagi stanowią doskonałe wprowadzenie do dalszych bardziej szczegółowych opracowań.

Część druga poświęcona została Mszy św. (s. 69—293). Zamieszczone tu opracowania traktują o poszczególnych częściach liturgii eucharystycznej poczynawszy od aktu pozdrowienia aż do aktu rozesłania. W kolejności druku publikują tu swe przemyślenia H. J. Herkenrath, B. Senger, A. Adam, B. Fischer, P. Harnoncourt, O. Nussbaum, E. von Severus, F. Scheen, J. Baumgartner, B. Kleinheyser, J. H. Emminghaus, H. Hollerweger, E. J. Lengeling, G. Duffrer, F. Nikolasch, J. Schmitz, H. Aufderbeck i J. G. Plöger.

Natomiast część trzecia zawiera opracowania odnoszące się do Liturgii godzin (s. 295—450). Oprócz ogólnych uwag o tej formie modlitwy i kultu Kościoła poddane zostały szczególnej analizie poszczególne godziny kanoniczne oraz ich części. Autorami opracowań są: E. Fastenrath, F. van der Grinten, J. Gülden, J. Wagner, O. Lang, K. G. Peusquens, H. Büsse, V. Stebler, A. G. Martimort, A. Rose, H. Kochem, R. Kaczyński, W. Dürig i A. A. Häussling.

W końcowych partiach książki zamieszczono w kolejności wykaz skrótów, chronologię życia T. S. Schnitzlera, bibliografię jego publikacji, indeksy nazwisk i rzeczy oraz adresy autorów prezentowanych opracowań.

Całość omawianej książki stanowi mozaikę wybitnych autorów — liturgistów oraz ich głębokich przemyśleń i studiów. Każde z opracowań stanowi samo w sobie zwartą całość, a jednak jest bardziej zrozumiałe w kontekście pozostałych opracowań i wszystkie razem w ramach poszczególnych części tworzą zwarte bloki tematyczne. Szczególnie widać to na przykładzie części drugiej traktującej o Mszy św. Mając na uwadze wartość poszczególnych opracowań może warto pokusić się o przełożenie niektórych z nich i opublikowanie jako artykuły w polskich periodykach teologiczno-liturgicznych. Udostępnienie ich byłoby szczególnie cenne w procesie pogłębiania odnowy liturgicznej, która wymaga odpowiednich pomocy teoretycznych. Teologiczna wartość poszczególnych studiów jest bowiem znaczna i o dużym gatunku praktycznym.

Szczególnie należy podkreślić oparcie się prawie wszystkich autorów na bogatym materiale teologii biblijnej oraz patrystycznej. Prace te stanowią doskonałe studia biblijne wiele szczegółowych kwestii teologii liturgii Eucharystii oraz Liturgii godzin. Teksty biblijne stanowią twórcze podstawy wielu analiz, a nie tylko dowody stawianych myśli czy wniosków. Biblia stała się żywym elementem rozumienia liturgii, jej znaków zbawczych oraz udziału w niej poszczególnego wierzącego. Sięgnięcie do biblijnych źródeł teologii Mszy św., a zwłaszcza publicznej modlitwy Kościoła, jest czynnikiem nadającym prezentowanej pracy walor praktyczny.

Gniezno — —Warszawa

KS. ANDRZEJ F. DZIUBA

M. KELLERMANN — S. MĘDALA — M. PICCIRILLO — E. SITARZ, *Welt aus der die Bibel kommt*, (Biblische Basis Bücher, Bd. 2), Stuttgart: Verlag Katholisches Bibelwerk — 1982, ss. 263.

Omawiana praca zbiorowa stanowi drugi tom z serii „Biblische Basis Bücher” redagowanej przez polskiego biblistę ks. Eugeniusza Sitarza CM. Ks. E. Sitarz jako biblista pracował w zespole rewizyjnym „Biblii Tysiąclecia”, a także posiada znaczny udział w edycji *Archeologii Palestyny* pod red. ks. L. W. Stefaniaka CM. Od blisko 15 lat pracuje w RFN jako sekre-

tarz znanej bibliografii biblijnej *Internationale Zeitschriftenschau für Bibelwissenschaft und Grenzgebiete* w Tübingen i pełni równocześnie funkcję sekretarza Katolickiego Wydawnictwa Biblijnego w Stuttgarcie. Oprócz tomu drugiego ukazały się trzy inne tomy:

- t. 3 — Bernhard Lang, *Ein Buch wie kein anderes. Einführung in die kritische Lektüre der Bibel* — 1980,
- t. 6 — Otto Knoch, *Begegnung wird Zeugnis. Werden und Wesen des Neuen Testaments* — 1980,
- t. 7 — Felix Porsch, *Viele Stimmen — ein Glaube. Anfänge, Entfaltung und Grundzüge neutestamentlicher Theologie* — 1982.

Jak sam tytuł wskazuje tematem książki według zamierzeń autorów jest umożliwienie zrozumienia i spotkania między człowiekiem dzisiejszym i „biblijnym”.

W rozdziale pierwszym zatytułowanym „Zarys biblijnej geografii” M. Piccirillo OFM, profesor historii i geografii biblijnej w Studium Biblicum Franciscanum w Jerozolimie przedstawia krainy biblijne, drogi handlowe, trasy patriarchów, wyjście z Egiptu oraz losy Izraelitów od zajęcia Kanaanu aż do czasów nowotestamentalnych. Bardzo przystępnie podaje najistotniejsze quantum w oparciu o najnowsze publikacje. Autor uzupełnia swoje wywody źródłami pozabiblijnymi z trzeciego i drugiego tysiąclecia przed Chr.

Rozdział drugi, zatytułowany „Archeologia biblijna”, został opracowany przez dwu autorów: księży S. Mędałę CM i E. Sitarza CM. Ks. S. Mędała znany jest z publikacji o tematyce biblijnej i archeologicznej oraz ze współredagowania *Archeologii Palestyny*. Wymienieni autorzy omawiają pojęcie archeologii biblijnej, metody, datacje a następnie kulturę kananejską, ważniejsze miasta i ośrodki kultury materialnej w epoce królów aż do niewoli babilońskiej. Zwracają uwagę na niejasne momenty z historii Izraela, a mianowicie na epokę perską. Przy końcu rozdziału piszą o zabytkach kultury materialnej w ostatnim okresie, a mianowicie od początku epoki hellenistycznej aż do milieu Apokalipsy.

W trzecim rozdziale pt. „Historia Ludu Bożego” ks. Sitarz ukazuje sytuację Kanaanu przed przybyciem Abrahama. Następnie zaś śledzi dzieje narodu wybranego od okresu patriarchów aż do epoki rzymskiej podkreślając rolę Jahwe, jedynego Boga w życiu narodu wybranego. Rozdział kończy się przedstawieniem uniwersalnej koncepcji Boga uobecnionej w osobie Chrystusa.

W rozdziale czwartym pt. „Języki biblijne” M. Kellermann, pracownik naukowy uniwersytetu w Tübingen zajmuje się językami biblijnymi, a mianowicie językiem hebrajskim, aramejskim i greckim. Najwięcej miejsca poświęca językowi hebrajskiemu, gdzie w sposób przystępny podaje podstawowe elementy gramatyki i składni hebrajskiej. Warto podkreślić, że autorka zwraca uwagę na zjawiska stylistyczne w poezji i prozie hebrajskiej takie, jak paralelizm, gra słów, paronomazja. Przy języku aramejskim autorka przypomina dialekty aramejskie, a także ślady aramejszczyzny w Nowym Testamencie. Na końcu uwydatnia podstawowe różnice między językiem hebrajskim a aramejskim. Ostatnim językiem, którym zajmuje się M. Kellermann jest język grecki NT, gdzie najwięcej miejsca poświęca *koine* i semityzmom.

Na zakończenie każdego rozdziału autorzy podają wykorzystaną i do dalszego wykorzystania fachową literaturę z ostatnich dwudziestu lat. Zaletą pracy jest przejrzysty układ materiału, przystępny język niemiecki unikający zawilej składni co sprawia, że książka jest łatwa w odbiorze.

Warto w tym miejscu podziękować ks. Sitarzowi za pomysł tej pożytecznej serii i należy życzyć doprowadzenia go do końca. Wydaje się, że ta seria będzie tłumaczona na inne języki europejskie, stąd rodzi się po-

trzeba i wniosek zarazem, by została przetłumaczona na język polski przez co oddałaby duże usługi młodym adeptom bibliistyki, studentom teologii i duszpasterzom zaangażowanym w apostołacie biblijnym.

Kraków

KS. JERZY WOŹNIAK CM

Die katholische Kirche und das Judentum. Dokumente von 1945—1982. Mit Kommentaren von Ernst Ludwig Ehrlich und Erich Zenger, herausg. von Klemens Richter, Freiburg—Basel—Wien 1982 (Herder), ss. 160.

Szczególnie od początku pontyfikatu Jana XXIII, inicjatora wielkiego dialogu ze światem współczesnym, zaznacza się w Kościele katolickim coraz bardziej pozytywne stanowisko w odniesieniu także do judaizmu i sprawy Żydów w ogóle. Wiekopomny dokument Soboru Wat. II *Nostra aetate*, zwłaszcza w n. 4, nowe wytyczył w tym względzie drogi i stał się punktem wyjścia dialogu z Żydami, który do naszych dni niemałymi może się już poszczycić osiągnięciami.

Zasłużone wydawnictwo Herdera wydało ostatnio bogatą dokumentację relacji pomiędzy katolicyzmem a judaizmem rozszerzając czasokres do zakończenia II wojny światowej. Inicjatywa wydania tej pozycji wyszła od sekcji niemieckiej międzynarodowego katolickiego ruchu pokoju Pax Christi, która po wojnie ostatniej miała na uwadze trzy zwłaszcza zadania: pogodzenie się z Francją, porozumienie i pojednanie z narodem polskim oraz nowy, jak najbardziej pozytywny stosunek do judaizmu i do Żydów.

Pracą kierował i obszernym komentarzem poprzedził ją profesor z Monasteru, Klemens Richter, który nakreśliwszy niechlubne drogi brutalnego nieraz antysemityzmu, zwłaszcza w Niemczech już od wystąpienia M. Lutra, wskazał na przełom w epoce Jana XXIII i Soboru, na uświadomienie sobie winy aktów nienawiści, zaznaczające się nowe spojrzenia także w dziedzinie teologii, by na koniec nakreślić podstawy i szerokie możliwości porozumienia a nawet współpracy. Swoją komentarz kończy K. Richter — o warto uwydatnić — ciepłymi stwierdzeniami odnośnie pozytywnych wystąpień „papieża z Polski”, Jana Pawła II.

Oprócz zestawu dokumentacji ciekawy jest w książce dwugłos żydowsko-katolicki dotyczący tej dokumentacji, zwłaszcza referatu roboczego kręgu dialogu „Żydzi a Chrześcijanie” („Juden und Christen”) centralnego komitetu Katolików Niemieckich (w którym mieli swój udział zarówno żydzi jak i katolicy) oraz do deklaracji biskupów niemieckich „O stosunku Kościoła do judaizmu” z dnia 28 IV 1980 r. Ze strony żydowskiej głos zabiera dr Ernst Ludwig Ehrlich, członek kręgu dialogu „Juden und Christen” przy centralnym Komitecie Katolików Niemieckich i sekretarz chrześcijańsko-żydowskiej wspólnoty roboczej w Szwajcarii („Christlich-Jüdische Arbeitsgemeinschaft der Schweiz”), a ze strony katolickiej profesor zwyczajny egzegezy Starego Testamentu na uniwersytecie w Münster, dr Eryk Zenger, również członek tegoż kręgu dialogu.

Sama dokumentacja obejmuje 19 pozycji. Zestaw rozpoczyna Słowo pasterskie biskupów niemieckich z 23 sierpnia 1945 r. stwierdzające wielką odpowiedzialność narodu niemieckiego wobec zbrodni dokonanych na Żydach. Kolejno przytoczono: rezolucję 72 Dnia Katolików Niemieckich w Moguncji we wrześniu 1948 r. domagającą się ekspiacji i naprawienia ogromnych krzywd, powstrzymania się od wszelkich przejawów antysemityzmu i wykazywania postawy pozytywnej wobec problemów narodu żydowskiego (s. 63. n); oświadczenie biskupów niemieckich w związku z procesem Eichmanna na konferencji wiosennej 1961; modlitwę za pomordowanych Żydów i za ich prześladowców zarządzoną we wszystkich kościołach kato-